

Resulzade'de Azerbaycancılık İdealini Küçük Millet Modeli Bağlamında Tartışmak

Orkhan Valiyev

Öz: Milliyetçilik, modern düzenin, politığın ve devletin olgunlaşmasında belirleyici etkiye sahip bir doktrin olarak sekizinci yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır. Bu haliyle milliyetçilik, egemen milletlerin uluslaşma/milletleşme süreçlerini açıklamak için kullanılabilir. Çünkü Milliyetçilik, mevcut bir devletin yaşamış olduğu dönüşümü açıklamaktadır. Bundan farklı olarak Miroslav Hroch, küçük milletlerin uluslaşma/milletleşme süreçlerini açıklamak için milliyetçilik kavramı yerine milli hareket kavramını kullanmaktadır. Bu çalışmada, Hroch'un baskın olmayan etnik gruplar için kurguladığı A, B ve C modeli kullanılarak Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma/milletleşme sürecinin son evresi ele alınmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, Mehmet Emin Resulzade'nin düşüncesinde milli ideal (mefkure) ve Azerbaycancılık problemi ele alınmaktadır. Resulzade, milli ideal çerçevesinde milli hareketin, istiklal gayesinde bir politik talep içermesini sağlamıştır. Bu sebeple Resulzade'nin düşüncesi ve milliyetçiliği, Azerbaycan merkezli olarak şekillenmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan Milli Hareketinin politik talebi, Resulzade tarafından belirlenmiştir. Bu çalışma, Çarlık Azerbaycanı'nın milli hareket öncesi bir devlete ve millete sahip olmadığı görüşünden yola çıkarak, uluslaşma/milletleşme sürecinin ancak Hroch'un A, B ve C modeliyle anlaşılabilceğini savunmakta ve Azerbaycan Milli Hareketini bu modelle açıklamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycancılık, küçük milletler, milli hareket.

Abstract: Nationalism emerged at the end of the eighteenth century as a doctrine which rendered a decisive influence on the maturation of modern order, modern politics and state-governance. Hence, nationalism can be used to explain the process of nation-building of sovereign nations. Because nationalism explains the transformation of an existing state. In contrast, Miroslav Hroch uses the term national movement instead of nationalism to explain the nation-building processes of small nations. In this study, the last phase of the nation-building process in Tsarist-ruled Azerbaijan is going to be discussed by using Hroch's A, B, C model of oppressed nations. In this context, I am going to discuss Mehmet Emin Resulzade's national ideal (mefkure) and his debate of Azerbaijanism. Resulzadeh, has provided to contain political demand for the purpose of independence within the framework of the national ideal of the national movement. For this reason, Resulzadeh's thought and nationalism have been shaped as Azerbaijan centred. This study argues that the process of nationalism can only be explained by Hroch's A, B, C model, considering the fact that Tsarist-ruled Azerbaijan had no state or national existence before the respective national movement which took place under the Tsarist rule.

Keywords: Mehmet Emin Resulzadeh, Azerbaijanism, small nations, national movement.

@ Dr., Sakarya Üniversitesi. orkhan.h.veli@gmail.com

ID <http://orcid.org/0000-0002-6125-9062>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0619
insan & toplum, 2021.
insanvetoplum.org

Başvuru: 23.09.19
Revize: 13.04.20
Kabul: 6.10.20
Online Basım: 22.12.20

Giriş

İnsanın kendisi için kurguladığı en son şema uluslardır (Ülken, 2016, s. 161). Bu nedenle uluslar ve ulus-devletler modern siyaset felsefesinin ve sosyal bilimlerin temel araştırma problemleri olma ayrıcalığını muhafaza etmektedir (Günsoy Kaya, 2012, s. 298). Bu anlamda milliyetçiliğe yönelik kuramlar içerisinde ilkçi, etnosembolcü ve modernist kuramlar öne çıkmakla beraber, milliyetçiliğin modern bir hadise olduğu iddiası akademik çalışmalarda ağırlığını muhafaza etmektedir. Bu anlamda milliyetçiliğin on dokuzuncu asrın başlarında icat edilen bir doktrin olduğu ifade edilebilir (Kedourie, 1971, s. 1). Dolayısıyla milliyetçiliğin modern dünyanın politik olarak belirlenmesindeki temel kültür (tek değil) olduğunu söylemek mümkündür (Greenfeld, 2017, Giriş; Tamir, 2019).

Modernite dinsel/göksel kozmosdan kopardığı insanın ölümle, mukadderatla ilişkisini milliyetçilik/milletler üzerinden temin etmiştir. Yani modern insanın metafizik gereksinimleri ulusallıkla giderilmiştir. Bu nedenle milliyetçilik modernitenin diğer ideolojilerinden farklı olarak dayanaklılık göstere bilmiştir. Bu nedenle Milliyetçilik, Liberalizm ve Marksizm gibi insanın ölümle ilişkisini kuramayan ideolojilerden farklı bir niteliğe sahip ve modern “siyasi gövde”yi bizatihi milletler/milliyetçilik inşa etmiştir (Anderson, 2017, s. 23-56; Poole, 1993, s. 127-152). Dolayısıyla modern bir hadise olan milliyetçiliğin ulusların oluşumundaki temel kültür olduğunu söylemek mümkündür.

Ulus-inşa süreci tek biçimli bir seyir izlemediğinden dolayı toplumdan topluma farklı ulus-inşa modelleri ortaya çıkmıştır. Bu anlamda uluslaşma/milletleşme süreçlerine ilişkin büyük millet, küçük millet ve ara vaka gibi ayrımlar yapılabilir (bkz. Tablo 1) (Hroch, 1990). Miroslav Hroch (1932-) küçük millet modeliyle/kuramıyla farklı uluslaşma/milletleşme süreçlerinin olma ihtimalini ortaya koymuştur. Bu nedenle de modern dönemin başında devlet geleneği kesilmiş etnik grupların uluslaşma/milletleşme süreçlerini küçük millet -devlet ve millet yaratma- modeli/kuramı çerçevesinde ele almıştır (Hroch, 1995). Hroch milletlerin modern bir hadise olduğunu kabul etmekle beraber ulus-inşa sürecinin büyük, küçük milletler ve ara vaka olan Almanlar vs. için farklı biçimde geliştiğini ileri sürmüştür.

Bu çalışma çağdaş Azerbaycan’ın uluslaşma/milletleşme sürecinin Hroch’un modeli bağlamında açıklanması gerektiği hipotezinden hareket etmiştir. Bu bağlamda uluslaşma/milletleşme sürecini üç evre olarak (A, B ve C) ele aldığımız zaman Azerbaycan’ın uluslaşma/milletleşme hikayesinin ilk evresi Ahundzade’ye kadar geriye gidecek uzun bir süreci kapsamaktadır. Ancak bu makalede politik hedefin

veya Azerbaycancılık idealinin oluştuğu C Evresi Mehmet Emin Resulzade (1884-1955) bağlamında ele alınmıştır. Milli hareketin C Evresi Birinci Dünya Savaşı ve 1917 Devrimi'nin yarattığı ortamdan hareketle mahkûm/mazlum milletler için kendi kaderini tayin imkanını doğurmuştur. Bu nedenle C Evresi'nde politik talebin ve vizyonun oluşmasında Resulzade'nin metinleri belirleyici olmuştur.

Ancak literatür incelendiği zaman uluslaşma/milletleşme sürecine yönelik yapılmış araştırmaların genellikle sürecin sömürgeci bağımsızlığa giden bir süreç olduğu teorik olarak doğru ele alınmamıştır. Öyle ki Cumhuriyete götüren süreci ele almış araştırmalar genellikle atavist/arşivci bir yaklaşımın esareti altında şekillenmiştir. Bu nedenle uluslaşma/milletleşme sürecinin çağdaş Azerbaycanı'nın siyasi tarihindeki yeri ve zenginliği ortaya koyulamamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada uluslaşma/milletleşme sürecinin C Evresi Resulzade bağlamında küçük millet modeli çerçevesinde ele alınarak uluslaşma/milletleşme sürecinin küçük millet modeliyle yorumlanması/araştırılması gerektiğine yönelik bir yaklaşım ortaya konulmuştur. Milli hareketin A Evresi'nde Mirza Fetali Ahundzade (1812-1878) milliyetçiliği başlatmaktan ziyade C Evresi'nde oluşacak milliyetçiliğin koşullarını -kolonyal modernleştirme- hazırlamıştır. Yani Ahundzade'nin milliyetçi nitelikten uzak yenilikçi-geleneksel toplumsallığın eleştirel sorgulanması- öğresiti C Evresi'nin alt yapısını teşkil etmiştir. A Evresi'nde Ahundzade doktriner olarak bir topluma ait olmaktan ziyade aydınlanma düşüncesinin şimdiye ait olma dürtüsüyle insanın şimdiye olan aidiyetini dinsel toplumsallığı eleştirerek ulaştırmıştır.

Azerbaycan milliyetçiliği veya uluslaşma sürecinin politik esarete *kolonyal modernleşirmenin* gölgesinde şekillenmiş ve egemen milletlerde olduğu gibi içsel bir dönüşüm veya geleneksel yapıya karşı bir mücadeleden daha çok özgürlüğü hedefleyen bir istiklal mücadelesinden mülhem bir hadise olduğunu söylemek mümkündür. Bu milliyetçi nitelik ise milli hareketin ancak C Evresi'nde mümkün olmuştur. Bu nedenle çalışmada modern bir ulus-devletin/cumhuriyetin imlenmesinin yani Azerbaycan ülkesinin/coğrafyasının politik bir entite olarak düşünülmesinin C Evresi'nde Resulzade'nin "Azerbaycan Davası"ndan hareketle oluştuğu hipotezinden hareket edilmiştir. Çalışmanın literatüre katkısını bu bağlamda değerlendirmek de mümkündür. Dolayısıyla bu çalışma Çağdaş Azerbaycan kimliği bağlamında Resulzade'nin kim olduğunu metinler üzerinden çözümlenmesi hedeflemektedir.

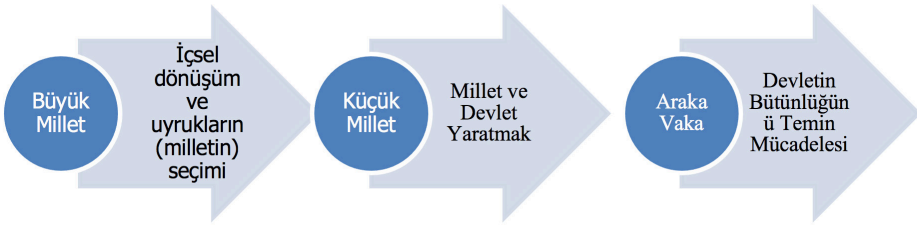
Miroslav Hroch'un Küçük Millet Modeli/Kuramı

Küçük Milletlerin Tanımı

Ulusçuluk ve uluslar, modern kavramlar olarak ortaya çıkmış ve modern Avrupa'nın ayrılmaz bir parçası olmuştur (Hroch, 1996, s. 78). Uluslar genellikle geleneksel/hiyerarşik olana karşı statü tutarsızlığının bir sonucu olarak ortaya çıkmakla beraber inşa süreçleri toplumdan topluma farklılık göstermişlerdir. Ögüle ki, içsel bir dönüşümün veya bizatihi soyluların da iştirakiyle gerçekleşen İngiliz, Fransız modeli büyük millet olarak kavramsallaştırıldığı halde soylular tarafından ciddiye alınmayan, hatta tehlikeli bir sınıf olarak görülen Alman entelektüelleri ise statüyü yaratmışlar (Greenfeld, 2017, s. 730). Söz gelimi, literatürde yaygın bir karşılaştırma olarak Fransız ve Alman modelleri kullanılmaktadır. Fransız modeli devletin modern egemenliğin kaynağı olarak kendi ulusunu yarattığından dolayı başlangıçtan itibaren politik bir niteliğe haizdir. Buna mukabil Alman modeli ise entelektüellerin romantik, idealist kaygılarıyla düşledikleri organik, kültürel, dilsel Volksgemeinschaft'dir. Alman modeli daha çok *etnokültürel* bir özelliğe haiz olmuştur (Brubaker, 1992, s. 1). Büyük milletler modern ulusun hayal edilmesinde gerekli olan -kendi etnik kökenlerinden olan yöneticilere sahip olmak, gelişmiş bir dil ve kültür- özelliklere sahip oldukları halde küçük milletler devletçilik geleneği kesildiğinden dolayı bu özelliklerden mahrum olmuştur (bkz.: Tablo 1), (Hroch, 1995, s. 283-284). Dolayısıyla küçük milletler için uluslaşma/milletleşme sürecinin egemen milletlerin kolonyal modernleştirme politikasından hareketle geliştiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle milli hareketin B ve C Evreleri'nde aydınlar kimlik seçimi karşısında kalmışlardır (Hroch, 2011, s. 35).

Şekil 1

Uluslaşma/Milletleşme Tipolojileri

Kaynak: Hroch , M. (1990). How much does Nation Formation Depend on Nationalism? *East European Politics and Societies*, 4(1), 101-115; Valiyev, O. (2020). Milletini ve Devletini Arayan Bir Etnik Grup: Azerbaycan Örneği (1850-1920). *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 6(1), s. 6.

Uluslaşmanın bu yöntemi Kıta ve dışında gelişen uluslaşma/milletleşme süreçlerinin tamamını açıklamakta yetersiz kalmıştır. Bu bağlamda Kıta modelinin dışında gelişen uluslaşma/milletleşme süreçleri *ulusu var etme* şeklinde gerçekleşmiştir (Hroch, 2011, s. 29).

Milli Hareketlerin Dönemleri: A, B ve C Evreleri

Hroch baskın olmayan etnik grupların ulus-inşa süreçlerini üç evreye ayırmıştır: A, B ve C Evreleri. “A Evresi’ni akademik ilgi dönemi; B Evresi’ni yurtseverlik ajitasyonu dönemi; C Evresi’ni ise milli hareketin kitleleşmesi” (Hroch, 2011, s. 51) şeklinde tasnif etmiştir. Bu anlamda bütün milli hareketlerin temel hedefi “tam teşekküllü millet olabilmek olmuştur” (Hroch, 1995, s. 284). Lakin bu hedef milli hareketin başlangıcında belirlenmiş değildir. Söz gelimi, Azerbaycan milli hareketi sürecinde politik hedef dış (Birinci Dünya Savaşı ve 1917 Devrimi) etkenlerin de etkisiyle C Evresi’nde gerçekleşmiştir. Öte yandan küçük milletlerin baskın olmayan etnik gruptan tam teşekküllü millet olmaya geçiş süreçleri de kendi içinde farklılık göstermiştir. Milli hareketlerin A Evresi’ndeki aydınlar, genellikle milli meselelere karşı “tarafsız” (Hroch, 2004, s. 96) bir tutum içerisinde olmuşlardır. Bu bağlamda yerel halk dilinde eserler yazmasına ve Aydınlanma’nın ilkeleri çerçevesinde Müslümanları aydınlatmaya çalışmasına rağmen Ahundzade’nin de *tarafsız* kaldığını veya kalmak durumunda olduğunu söylemek mümkündür. Zira A Evresi’ndeki aydınların Milliyetçi fikirleri ileri sürebilmesi için gerekli şartlar oluş(a)mamıştır.

Uluslaşma/milletleşme sürecinde A Evresi genellikle çatışmanın “feodalizme” ve “mutlakiyete” karşı yoğunlaştığı başlangıç aşamasında cereyan etmiştir (Hroch, 2011, s. 54). “Ancak milli hareketlerin temel hedeflerinin B Evresi ve C Evresi’nin eşliğinde şekillendiği söylenebilir” (Hroch, 1995, s. 286). Bu bağlamda Ahundzade, milliyetçi ideolojiye sahip bir milliyetçi olmaktan ziyade Müslümanları hayran olduğu aydınlanmanın ilerleme düzeyine erişirmek niyetinde bir aydınlanmacı olmuştur.

Öte yandan belirleyici olan B Evresi’nin başlaması için eski rejimin kimlik buhranına neden olan değerlerini, meşruiyetini sorgulayacak değişiklikler ve reformlar gerekli olmuştur. Bu anlamda bu süreç kendi içinde iradi ve milliyetçi saik taşımaktan ziyade sosyal değişikliklerin oluşturduğu bir motivasyona dayanmıştır (Hroch, 2004, s. 95). Bu çerçevede Çarlık Azerbaycanı’nın uluslaşma/milletleşme sürecinde milli hedefin belirlenmesinde herhangi bir politik tutum olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla Çarlık Azerbaycanı’nda milli hareketin, milli canlanışın A Evresi’nin Ahundzade bağlamında feodalizme ve muklakiyete karşı aydınlanmacı, bilimsel bir anlayış çer-

çevesinde mücadele esnasında ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Öte taraftan uluslaşma/milletleşme sürecinde gelişmiş bir sanayi toplumunun oluşmadığını göz önünde bulundurarak B ve C Evreleri'nin ikinci aşamada kapitalist toplumun yerleşiklik kazandığı koşullarda geliştiği söylenebilir. Birinci aşamadan ikinci aşamaya geçiş ise Avrupa'da vuku bulmuş ve devrimlerle gerçekleşmiştir (Hroch, 2011, s. 54, 56). Bu bağlamda 1872'de dış sermayenin (Nobel Kardeşler) gelişile petrolün makinelerle üretilmeye başlaması (Baykara, 1975, s. 41) Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma/milletleşme sürecinde belirleyici olan ekonomik devrimleri başlatmıştır. Ancak küçük milletler için ekonomik gelişmelerin/dönüşümlerin tek başına belirleyici bir faktör olmadığını söylemek mümkündür. Zira vuku bulan politik devrimler, askeri gelişmeler küçük milletlerin politik hedefe evrilmesinden öncül etken olarak değerlendirilebilir. Milli hareketlerin B ve C Evreleri egemen millete karşı milli çerçevede taleplerin şekillendiği Evreler olmuştur. Bilhassa C Evresi'nde politik/milli talebin oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda 1905 Devrimiyle Çarlık Rusya'nın kendi içinde ilk ciddi buhran yaşamasına neden olmuştur. Devrim özgür ortamı küçük milletlere kendileri için talepler (temsil, eğitim, yerel yönetim vs.) ileri sürmelerine olanak sağlamıştır. Ancak C Evresi'ne kadar sınırları belli bir ülke (Azerbaycan Davası) için politik talepler oluş(a)mamıştır.

Milli Hareketin C Evresi: Politik Talep ve Bağımsızlık

Milli hareketlerin programlarındaki belirleyici olan, politik talepler olmuştur. Politik talepler milli hareketlerin geç evresinde kendi kaderini tayin talebiyle eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır (Hroch, 1995, s. 286). Bu anlamda B Evresi'nde ağırlıklı olarak dilsel ve kültürel taleplerin yer aldığı Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma/milletleşme sürecinde politik talepler Birinci Dünya Savaşından hareketle belirlemeye başlamıştır. Hroch küçük milletler bağlamında politik taleplerin oluşmasında egemen milletin baskısından ziyade bu baskının halk veya eğitilmiş kesim tarafından politik ve milli çerçevede yorumlanmasının etkili olduğunu ileri sürmüştür (Hroch, 1995, s. 293, 294). Bu anlamda Birinci Dünya Savaşı ve Ekim Devrimi'nin Çarlığın baskısının politik ve milli çerçevede kavranmasında etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla politik taleplerin milli hareketlerin programlarına C Evresi'nde dahil edildiğini söylemek mümkündür.

Öte taraftan politik taleplerin oluşabilmesi için baskın olmayan etnik grubun geçmişe dönük hafızasını koruması gerekmiştir. Bununla beraber milli hareketin politik talebi homojen bir yapıya sahip olamamıştır. Çünkü egemen milletin elitlerinin

muhalefetiyle karşılaşmış ve milli hareketlerin politik talepleri sırasıyla *ikame*, *temsil* ve *kendi kaderini tayin* şeklinde oluşmuştur. Politik talebin ikame aşamasında açıktan siyasi faaliyete izin verilmemiştir. Ancak bu aşamada *vatan* anlayışı gelişmemiş ve dilsel ve kültürel talepler politik taleplerin içeriğini oluşturmuştur. Vatansever ajitatörler ise şanlı geçmişe dönük bir bilinç oluşturmaya çalışmıştır (Hroch, 1995, s. 288). Bu bağlamda politik talebin ilk aşamasının Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma/milletleşme sürecinde ve genellikle milli hareketlerin B Evresi'nde ortaya çıktığı söylenebilir.

Politik talebin ikinci aşaması *temsil* problemi olmuştur. Temsil probleminin ortaya çıkması ise meşrutiyetlerle gerçekleşmiştir. Söz gelimi, Avusturya'da 1860'ta olduğu halde, Rusya'da ancak 1905 Devrimi sonrasında mümkün olmuştur. Ancak merkezi parlamentoda belli ölçüde temsil hakkı verilen baskın olmayan etnik grup temsilcilerinin etki imkânı aşağı düzeyde kalmıştır. Bununla beraber talepler temsille bitmemiş, dilsel bütünlük ve sosyal alanlara da yayılmıştır. Ancak temsil hakkı elde edilmesine rağmen baskın olmayan etnik grup baskın olmayan etnik grup konumunda kalmıştır. Bu sebeple bu durumdan kurtulmak amacıyla otonomi için mücadele edilmiştir (Hroch, 1995, s. 288, 289, 197). Çarlık Azerbaycanı'nda da gerek yerel gerek merkezi düzeyde temsil imkânı 1905 Devrimi sonrasında mümkün olmuştur. Lakin 1905 Devrimi akabinde ilan edilen meşrutiyet rejimi kısa sürdüğünden temsilcilerin etkileri gerektiği kadar olamamıştır. Öte yandan Ekim Devrimi'yle beraber Çarlık Azerbaycanı milli hareketinde hem ümmet ve millet kavramları tartışılmış hem de otonomi talebi ileri sürülmüştür. Bu anlamda ilk kez milli bir anlayış politik bir içerik kazanmıştır. Dolayısıyla bu kararlar ilk kez egemen millet, ortak düşman (Hroch, 1995, s. 297) olarak kabul edilmiştir. Resmi olmasa da milli hareket mensuplarının hatıralarından amacın bu olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan teorik olarak temsil hakkı; otonomi ve benzeri talepleri doğurmuş gözükse de pratik farklı gelişmiştir. Bununla beraber süreç içerisinde tarihi topraklara dayanarak ileri sürülen otonomi talebi Birinci Dünya Savaşı'na kadar milli hareketlerin programlarında kendi kaderini tayin probleminin merkezi öznesi olmuştur (Rusya ve Avusturya'da) (Hroch, 1995, s. 290). Ancak Çarlık Azerbaycanı'nda otonomi talebi Birinci Dünya Savaşı sürecinde (1917) tartışma konusu olmuş ve otonomi Rusya Müslümanları için talep edilmiştir. Dolayısıyla milli hareketin liderleri milli bilince sahip olmalarına rağmen milli nitelikli bir talepte ol(a)mamışlardır. Bu bağlamda Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşmasının B Evresi'nde politik bir bilinç oluşmasına karşın konjonktürden dolayı talepler dilsel, kültürel, temsili düzeyde olmuştur. Çünkü B Evresi'nde Çarlık politik varlığını korumuştur. Dolayısıyla Merkezi ve Doğu Avrupa'daki milli hareketler, başlangıçta bağımsızlık gibi taleplerinin olmamasına

rağmen Birinci Dünya Savaşı ve Ekim Devrimi'nin etkisiyle bağımsızlık taleplerini ileri sürmüşlerdir. Hatta savaşın başında çok az milli hareket lideri bağımsızlık talebiyle öne çıkmıştır. Bu bağlamda imparatorlukların çözülmesi, baskın olmayan etnik gruplar için devletçiliğin kapısını açmış ve bağımsızlık bizatihi kendi kaderini tayin prensibinden doğmuştur (Hroch, 1995, s. 292, 293).

Resulzade'de Azerbaycancılık/Politik İdeal

Milli hareket sürecinde modern anlamıyla kimlik arayışı B Evresi'nde bilhassa 1905 Devrimi'nin etkisiyle ana dilde matbuatın, okulların vs. yaygınlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Ancak B Evresi'ndeki kimlik arayışı Azerbaycancılık ideali ile sonuçlanmamıştır. B Evresi'nin romantik aydınları derin felsefi/romantik anlamlar arayışında -örneğin Ali Bey Hüseyinzade milliyet probleminin politik niteliğini tartışmak yerine insaniyet anlayışı çerçevesinde ele alarak insanın değeri üzerine odaklanmış- olduğu halde C Evresi'nde Resulzade politik hedefler doğrultusunda devlet yaratma iddiasında olmuştur. Bu anlamda Azerbaycancılık ideali bizatihi politik hedef veya sınırların belirlenmesi -Azerbaycan milliyetçiliğinin doğuşu (Valiyev, 2020, s. 11)- olarak da ifade etmek mümkündür.

Milli Hareket'in C Evresi'nde politik hedefin belirlenmesinde Resulzade'nin Balkan harbi ve Birinci Dünya Savaşının etkisiyle kaleme aldığı metinler belirleyici olmuştur. Bilhassa B Evresi'nde kimlik ihtiyacının belirlenmesinde etkili olan Ali Bey Hüseyinzade (1864-1940) ve Ahmet Ağaoğlu'ndan (1869-1939) farklı olarak Resulzade'nin daha gerçekçi olduğunu ve milli ideoloji olarak Azerbaycancılık ideolojisini belirlediğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda Resulzade'nin *Milli Dirilik* (1914) başlıklı seri makalelerini bizatihi *Azerbaycancılığın* teorik/ideolojik temeli olarak da kabul etmek lazımdır (Balayev, 2014, s. 86). Resulzade'nin Gökalp'ın Durkheim Sosyolojisi'nden tevarüs ettiği kavram olan ideal/mefkure kavramı bizatihi milli hareketin bizatihi politik bir evreye girmesi olarak da ifade edilebilir. Nitekim milli ideal/mefkure kavramına yüklediği anlam milli hareket için politik bir hedef belirlediğini göstermektedir. Resulzade kendisini de milleti için bir arzusu, ideali olan mefkûreci olarak ifade etmiştir (Resulzade, 2014b, s. 469-471).

Görüldüğü üzere Resulzade Savaş sonrası dönemin oluşmasında milliyet mefkûresinin belirleyici olacağına bilicinde olmuştur. Bu nedenle Hüseyinzade vs. romantikler gibi kavramların derin, felsefi/romantik anlamlarıyla uğraşmak yerine milli hareketin politik hedefini belirlemeye çalışmıştır. Dolayısıyla Resulzade Milliyetçiliği *Azerbaycancılık* bağlamında ele almış ve milletleşme için gerekli olan mefkurenin de

ancak aydınlar sayesinde gerçekleşebileceğini ileri sürmüştür (Resulzade, 1978, s. 18). Resulzade'nin *Azerbaycancılık* mefkuresiyle aydınlar dahil bütün toplumu milli mefkureye bağlı kılmaya çalıştığı söylenebilir. Resulzade için Türklük politik olarak sınırları belirlenmiş Azerbaycan bağlamında anlamlı olmuş ve Azerbaycan milli kimliğinin öğelerinden birisi olarak kabul görmüştür.

Söz gelimi, cumhuriyetin ilanından sonra yaptığı bir konuşmada Türklüğün uzak tarihinden bahsetmek yerine kendilerinin yaşadığı, kurduğu, içinde buldukları bir tarihten (Azerbaycan) bahsetmenin daha önemli olduğunu ifade etmiştir. Bunun da bir Türk tarihi olduğunu ileri sürmüştür (Resulzade, 2014c, s. 11). Dolayısıyla Resulzade romantikler gibi Azerbaycanı Osmanlı merkezli bütünlükçü bir Türkçü anlayışın parçası olarak görmek yerine bağımsız politik bir yapı olarak Türkçülüğün bir parçası olmasının daha gerçekçi olduğunu idrak etmiştir. Milli hareketin C Evresi ve bizatihi politik talep, Resulzade'nin *Milli Dirilik* (1914) başlıklı seri makaleleriyle şekillenmiştir. Baleyev, *Milli Dirilik* makalelerinin *Azerbaycancılık*'ın teorik temellerini oluşturduğunu ileri sürmüştür (Balayev, 2014, s. 87). Resulzade *Milli Dirilik* seri makalelerinde milli hareketin politik hedefini belirlemiş ve milli davanın güdülmesinde en etkili araçlardan birisi olan matbuatın milli ideale kavuşturulması gerektiğini ifade etmiştir (Resulzade, 2014b, s. 474). Dolayısıyla milli hareket sürecinde milliyetçiliğin C Evresi'nde vuku bulduğunu ifade etmek mümkündür.

Bu bağlamda milli hareketin C Evresi'nde temel matbu organ olan *Açık Söz Gazetesi* (1915-1918)'nin ilk sayısında milli ideal problemine tekrar dönmüştür. Birinci Dünya Savaşının belirlediği milliyetçilik çağında ancak milli idealini belirlemiş olanların istikballerini tayin edebileceklerini yazmıştır. *Açık Söz*'ün tutacağı yolun milli ideali esas alan *milliyet esası* olacağını (Resulzade, 2012a, s. 171) ifade etmiştir. Resulzade savaşın sömürge altındaki mahkûm milletler için de kendi kaderlerini tayin çerçevesinde bir imkan yarata bileceğinden milli hareketi bu yönde hazırlamaya çalışmıştır. Bu anlamda Miroslav Hroch "From ethnic group toward the modern nation: the Czech case" (2004) adlı makalesinde savaşların milli kimliğin oluşmasındaki etkisini şöyle açıklamıştır:

Bilhassa Napolyon Savaşları döneminde orduların konaklaması ve geçidi, kimlik oluşumunda diğer bir faktör olmuştur. Çek köylüler ve kentliler ilk defa Çekçe ve Almancadan başka bir dil [Fransızca, Rusça gibi Slav diller] konuşan insanlar gördüler (Hroch, 2004, s. 101).

Resulzade'nin metinlerinde politik, milli hedefin oluşmasında Balkan Harbi'nden itibaren vuku bulan savaşlar belirleyici olmuştur. Çünkü savaşlar nihayetinde *dirilik* için yapılmakta ve savaşların yarattığı yeni şartlarda "milli ihtiyaçların" (Resulzade,

2014b, s. 420, 460) önemi ortaya çıkmaktadır. Zira "Yürüdüğümüz Yol" (1917) adlı makalesinde savaşın milli davanın oluşmasındaki etkisini şöyle ifade etmiştir:

Yirminci asrın bariz tecellesi aydın ve açık bir şekilde beşeriyetin umumi mefkuresinin hürriyet esaslı bir milli müsavat almak olduğunu açık bir şekilde sübut etmiştir. Avrupa savaşı insanlığa milli mücadeleyi ve milleti öğretti. Bilhassa bizim gibi mahkûm ve milli bilgilerden mahrum bir millet için kendi özüne yönelmek oldukça elzem olmuştur (Resulzade, 2014c, s. 316).

Resulzade çağın belirleyici ideojisinin milliyetçilik olacağını kavramıştır. Bununla beraber bireysel çerçevede oluşan ve modern insanın temel özelliği olarak belirlenen özgürlük ve eşitlik anlayışlarının da bilincinde olmuştur. Dolayısıyla Resulzade modern çağın temel anlayışlarına vakıf olmakla beraber politik/milli mevcudiyeti daha çok önemsemiştir. Dolayısıyla Hüseyinzade ve Resulzade'nin metinlerinde ortaya çıkan *Türk* kavramı farklılık arz etmiştir (Balayev, 2014, s. 86, 87). Bu anlamda milli hareketin politik/milli hedefi benimsemesi B Evresi'nde ortaya çıkmışsa da politik hedef C Evresi'nde Resulzade ve *Açık Söz Gazetesi* (1915) bağlamında ortaya çıkmış ve milli hareket yön değiştirmiştir (Atabaki, 2010, s. 97). Bu çerçevede C Evresi'nin ideolojisi *Türkleşmek*, *İslamlaşmak* ve *Muasırlaşmak* esasına dayandırılmıştır. Resulzade *siyasi mefkurenin* temelini *Açık Söz Gazetesi*'nde yazdığı *Tutacağımız Yol* (1915) başlıklı yazısında şöyle ifade etmiştir:

Bir milletin özgürce yaşayıp ilerlemesi için üç esasa bağlı kalması gerekmektedir: dil, din ve zaman. Dilce biz Türküz ve Türklük milli kimliğimizdir. Dini cihetten Müslümanız. Zamanca ise tekniğin ilim ve fennin mucizeler yaratan bir dönemdeyiz. Dolayısıyla sağlam bir milli mefkure inşa etmek için bu üç esasa -Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak- bağlı kalmalıyız (Resulzade, 2012a, s. 172).

Bu itibarla Azerbaycan milli hareketi bilhassa Ekim Devrimi'nden sonra örgütlenen ilk *Kafkasya Müslümanları Kongresi*'nde (1917) *teritoryal özerklik* tezinin ileri sürülmesiyle beraber artık Türkçülük, Azerbaycancılık ideolojisinin bir bileşeni olarak ortaya çıkmaktadır (Balayev, 2014, s. 90, 91). Resulzade'nin görüşlerini *Azerbaycancılık* bağlamında ele alan Balayev, (2014, s. 94)'e göre "Resulzade'nin getirdiği ideolojik yenilik, Türkçülük düşüncelerine dayanarak Azerbaycancılığın -Azerbaycan ulus devletinin inşa projesinin- derli toplu kavramsal çerçevesini hazırlaması" olmuştur. Bu çerçevede Azerbaycan milli hareketi Türkçülük yerine Azerbaycancılık idealini tercih etmiştir. Resulzade Azerbaycancılık'ın Türk ırkından olan Azerbaycan milletinin kendi bağımsız milli-devletini yaratma mücadelesi olduğunu ileri sürmüştür (Balayev, 2015, s. 141). Dolayısıyla Resulzade'nin *Azerbaycancılık* mefkuresi bizi milli hareketi kendi kaderini tayin prensibine/talebine götürmüştür. Ancak Resulzade Türkçülüğü

tenkit ettiği (Akpınar vb., 2017, s. 367-368) romantikler gibi *etnokültürel* bağlam yerine iradi/politik bağlamda kavramıştır. Bu anlamda Resulzade'nin Cumhuriyet için milliyetçilik literatüründe Fransız modeli olarak bilinen ve Rousseau, Renan gibi düşünürlerce kavramsallaştırılan *kolektivist/sivil* çerçevede bir kimlik kurgulamayı hedeflediğini söylemek mümkündür.

Azerbaycancılık'ın Sembolik Kaynaklarının Oluşumu

İçinde yaşamakta olduğumuz modern dünya milliyetçi bir kültürün egemenliği altında şekillenmiştir (Greenfeld, 2017). Modern toplumsal yapı kendinden önceki yapılardan izlekler taşımıştır. Ancak modernitenin bireysel özgürlüğü ve eşitliğinin yasal çerçevede korunduğu bireyi önceki dönemlerden farklılık arz etmiştir. Özgür ve eşitlik iddiası ve talebinde olan bireyler kümesi geleneksel, hiyerarşik yapıyı çözümlenmiş ve modern insana özgü kimlik ihtiyacını, talebini ortaya koymuştur. Böylelikle milliyetçiliğin, milletlerin, kimliğin bu çerçevede şekillendiğini söylemek mümkündür (Taylor, 2012, Taylor, 2014, Greenfeld, 2019). Yani modern felsefede Descartes, Kant gibi filozofların metinlerinde vuku bulan kendi kendine yeten özne "siyasi gövde"nin oluşumunda ulusal egemenlik, kendini yöneten egemen halk bağlamında tezahür etmiştir. Modern milli kimliklerin gelişmesinde bir takım sembolik kaynaklar -dil, tarih, kültür, coğrafya, ekonomi vs.- belirleyici olmuştur. Bu anlamda Azerbaycan milli kimliğinin sembolik kaynakları milli hareketin C Evresi'nde Resulzade metinlerinde politik niteliğe haiz olmuştur. Bilhassa *Milli Dirilik* başlıklı seri makalelerinde kurmayı hedeflediği Cumhuriyetin kimlik politikası için teorik/ideolojik alt yapıyı oluşturmuştur.

Resulzade'de Millet Problemi

Millet bir kavram olarak milli hareketin A Evresi'nden itibaren aydınlarca kullanılmıştır. Söz gelimi, Ahundzade'nin metinlerinde, *Keşkül Gazatesi*'nde (No 22, 1891) vs. millet kavramları kullanılmış, hatta Keşkül'ün ilgili sayısında Sokratik bir diyalog çerçevesinde modern millet tanımının önemi vurgulanmıştır. Ancak millet kavramı modern anlamıyla (toplumsal ortaklık) B Evresi'nden itibaren yaygın/kitlesel bir biçimde kullanılmaya başlanmış ve C Evresi'nde ise Resulzade tarafından millet kavramı bir ulus-devleti imleyecek biçimde kullanılmıştır. Çağın bir milliyet çağı olduğunun bilincinde olan Resulzade klasik kimlik (ümmet) tanımıyla -ümmet pre-modern dönemin politik kimliği olarak belirleyici olmuştur- devam etmenin mümkün olmadığını düşünmüştür (Resulzade, 2014b, s. 461; 2012a, s. 171). Millet

kavramını tanımlarken klasik cemaat (ümme) yapısının oluşmasını temin eden dinin artık müşterek bir cemaat (millet) oluşturamayacağını iddia etmiştir. Bu bağlamda Resulzade çağdaşları olan milliyetçi aydınlar arasında da tartışma konusu olan ümme, kavmiyet, *milliyet* ve *millet* kavramlarını şöyle ele almıştır: “Kavmiyet yalnız soy ve dil birliğini; Milliyet dil ve medeniyet birliği; millet ise medeniyet ve milli dirliği [birlik] idrak etmekle hasıl olur” (Resulzade, 2014b, s. 467). Yani milleti veya ulusu Fransız modeli bağlamında bireylerin ortak/ulusal bağlılığa yönelik iradesi olarak değerlendirmiştir.

Ancak Resulzade ümme anlayışının toplumsal, politik varoluşun temeli olamayacağını ileri sürerken Ahundzade gibi topyekûn din karşıtlığı da sergilememiştir. Resulzade'nin yaklaşımını daha çok kimliğin sekülerleşmesi bağlamında ele almak mümkündür. Bu anlamda "Dirilik Nedir?" (1914) başlıklı makalesinde dinin sunduğu ölüme dayalı dirilik anlayışını kritiğe tabi tutmuş ve kurtuluşun *dünyaperestlikte* olduğunu ileri sürmüştür (Resulzade, 2014b, s. 460, 461). Yani modern insanın metafizik gereksinimlerinin artık seküler bir ideoloji olan milliyetçilikle giderileceğini ima etmiştir.

Resulzade milletin, milli dirliğin ne olduğunu anlamak için ilk önce Müslümanların klasik cemaati olan ümme kavramını ele almıştır. Ümme kavramının tarihin belli bir döneminde Müslümanları din birliği altında birleştirdiğinden *millet-i İslam*'ı oluşturduğunu belirtmiştir. Ancak çağdaş millet kavramı ise esasen dil birliğinden ibaret olduğundan veya sekülerleşmeden hareketle vuku bulduğundan artık Azerbaycanlı Müslümanların kendilerini tanımlarken ümme/Müslüman kavramlarını kullanmamaları gerektiği fikrini savunmuştur (Resulzade, 2014b, s. 466). Bilindiği gibi Avrupa'da modern anlamıyla uluslar Orta Çağ'daki imparatorluk ve kilise birliğinin bozulmasından hareketle oluşmaya başlamıştır. Günün sonunda belirleyici olan dünyevi/seküler güçler olmuştur (Carr, 2007, s. 13). Resulzade bununla da yetinmemiş milliyet ve millet kavramlarını ikincinin önemini ortaya koymak için karşılaştırmalı incelemesini yapmıştır. Milliyet dil, din, ırk vs. ortak öğelerden hareketle birlikte yaşayan belirli bir etnik grubu ifade etmektedir. Bu etnik grup herhangi bir politik irade gösterme hürriyetine ve imkanına sahip olamamıştır. Buna mukabil milliyetin millete dönüşmesi için ise ortak bilinç ve kolektif iradenin -bilinç ve irade bizatihi milli hareketin politik evreye evrilmesini temin ve tesis eden kavramsallaştırma olarak da okuna bilir- teessüs etmesi gerekmektedir. Bu iradenin oluşmasında ise yeni bir zümre olan aydınlar belirleyici olmaktadır (Resulzade, 1978, s. 17, 18).

Resulzade'nin bu yorumundan hareketle milliyet anlayışının milli hareketin A ve B Evreleri'ne uygun düştüğünü söylemek mümkündür. Zira Resulzade'nin milliyet ve

milletin ayrımında kullandığı *irade* bizatihi politik hedefi imlemektedir. Politik irade ise ancak C Evresi'nde milli hareketin programına dahil edilmiştir. Böylelikle irade Resulzade'nin millet (devlet) olabilmek için şart koştuğu iradi bir *hedef* tarafından belirlenen bizatihi eylemin kendisini öngörmektedir. Çünkü bir hareketin *iradi bir eylem* şeklini alması demek, ulaşılmaması istenen nihai bir hedef olduğu anlamına gelmektedir (Duguit, 2013, s. 382). Resulzade milliyetten ayırdığı millet kavramını açıklamak için iradeyle beraber dayanışma kavramını da kullanmıştır. Resulzade dayanışma kavramını Fransız modelinde olduğu gibi her türlü bireysel, etnik, dini vs. özgürlüğün vs. millet lehine istifadesi veya asimile edilmesi için kullanmıştır. Dolayısıyla dayanışma kavramı bireysel vs. yaklaşımların "umumi menfaat"e -ulusal/millî olarak da yorumlamak mümkündür- zararını önlemek için gerekmektedir (Resulzade, 1978, s. 15).

Dolayısıyla Resulzade'nin milleti tanımlarken kullandığı irade bireyci bir anlamdan ziyade dayanışma ile bireyi topluma bağlayan bir anlayış olmuştur. Bu anlamda Resulzade'nin *vatan ahlaki* yaratmaya da çalıştığı söylenebilir. Bu nedenle milliyetçiliğin milli hareketin C Evresi'nde ortaya çıktığı söylenebilir. Bununla beraber Azerbaycanı'nın uluslaşma sürecinin küçük millet modeli bağlamında incelenmesi gerektiğini ifade etmekte fayda var. Zira politik bir niteliğe haiz Fransız uluslaşması içsel bir dönüşüm olduğundan başlangıçtan itibaren politik bir niteliğe sahip olmuştur. Küçük milletler ise politik niteliği/talebi ancak C Evresi'nde edinmişlerdir. Çünkü uluslaşma süreci devlet geleneğinin kesintiye uğradığı sömürge şartlarında başladığından dolayı milli hareket millet ve devlet yaratma süreci olarak gerçekleşmiştir (Valiyev, 2020).

Resulzade'nin ümmet, kavim, milliyet ve millet kavramlarının arasındaki anlam farklılıklarını ele almasındaki temel neden yalnız bir irade sonucunda ortaya çıkacak olan milletin devlet ile eşanlı olmasıdır. Çünkü Resulzade yaşadığı çağın milletler çağı olduğunun bilincinde olmuştur. Bu bağlamda "Dirilik Nedir?" (1914) başlıklı makalesinde çağdaş medeniyetin milletlerden hareketle doğacağını yazmıştır. Bu sebeple de her millet kendi istiklali yani dirilişi sayesinde var olabilecektir. Dirilik ise dünyevi niteliğe sahiptir (Resulzade, 2014b, s. 461). Bu nedenle Resulzade'nin millet kavramında ısrarının nedeni devlet kavramını düşünmüş olmasına bağlıdır.

Resulzade'nin uluslaşma/milletleşme sürecinin politikleşmesindeki katkısı milletin oluş(a)bilmesi için irade terimini kullanmıştır. Bu terimin kullanılması ise bizatihi egemenlik sorununu gündeme getirmiştir. Zira egemenliğin kendisi bir iradenin tecessümüdür (Duguit, 2013, s. 381). Bu bağlamda istiklal kavramı Resulzade'nin düşüncesinde belirleyici yer edinmiş ve C Evresi'nde politik hedefi oluşturmuştur.

"Dirilik Nedir?" (1914) makalesinde "biz Kafkaslılar terakki bakımından İran ve Osmanlıdan önde olmamıza -Çarlık'ın modernleşmesi Osmanlı ve İran'dan erken başladığından dolayı yönetimi altındaki Müslümanları da etkilemiştir- rağmen istiklalini -devlete sahip olamama- eksikliğinden dolayı ismimiz, cismimiz bilinmez" (Resulzade, 2014b, s. 465) diye yazmıştır. Dolayısıyla C Evresi'nde politik hedefin oluşması bizzat Resulzade'nin istiklali imleyen metinlerden hareketle oluşmuştur. Bu bağlamda Resulzade'nin geliştirdiği milliyetçilik veya millet tanımı *egemen, sadık ve dayanışmacı* (Greenfeld, 2006, s. 70) olması gereken bir halk esasında oluşmuştur.

Resulzade'de Dil Problemi

Milliyetçilik kuramcıları kavramın tanımı hakkında bir uzlaşma elde edemeseler de milletin tanımında dilin belirleyici rolünü kabul ederler. Ancak yerel dillerin belirli bir milletin diline (politikleşme) çevrilmesi uzun bir süreci gerekli kılmıştır. Bu bağlamda Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma/milletleşme sürecinde dil bir problem olarak A Evresi'nde ortaya çıkmıştır. Lakin Azerbaycan'la sınırlı bir milletin dili olarak C Evresi'nde tahayyül edilebilmiştir. Dolayısıyla edebi bir problem olarak ortaya çıkan Azerbaycan dili veya Türkçesi ancak C Evresi'nde kendi kaderini tayin prensibi çerçevesinde oluşan "siyasi gövde"nin problemi olarak bilmiştir. B Evresi'nde Romantiklerin -bilhassa *Füyuzat Dergisi* çerçevesinde- Osmanlı Türkçesi'ni yazı dili olarak kullanılması C Evresi'ne geldiğinde dil bağlamında bir tartışmaya neden olmuştur. Bu çerçevede Resulzade, dil kargaşasından dolayı ne tamamen Osmanlı ne de Kafkaslı olamadıklarını ileri sürmüştür (Resulzade, 2014b, s. 219). Yani romantikler gibi dilin saflığından hareketle dili etnokültürel milliyetçilik bağlamında ele almamıştır.

Dil meselesi Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma/milletleşme sürecinde Ahundzade'den başlayarak farklı amaçlarda kendini göstermiştir. Ahundzade'nin düşüncesinde dile modernleşme/aydınlanma için gerek duyulan bir nesne olarak vuku bulmuştur. Yani Ahundzade dinin etkisinden arındırılmış halk diline aydınlanmanın evrensel ilerleme ülküsünü yakalamak için gerek duymuştur. Dolayısıyla herhangi bir politik hedef veya toplumsal ortaklık/düzen kurmak gibi bir hedefi olmamıştır.

B Evresi'nde Hüseyinzade Osmanlı Türkçesi'ni merkeze alarak Türklük için bir dil teklif etmiştir. Osmanlı Türkçesi'ni yazım dili olarak kullanmış ve "ben kimim?" sorusuna bütün Türkleri bir bütün olarak (organik/etnokültürel yaklaşım) kurgulayarak cevap vermiştir. Bu anlamda dil her iki evrede de bir ulus-devleti tahayyül edecek biçimde kullanılmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı Türkçesi'nin yazım dili olarak

kullanılma düşüncesi bağımsız bir Azerbaycan Cumhuriyeti'ni imlememiştir. Resulzade Osmanlı Türkçesi'ni savunuların kötü bir taklit içerisinde olduklarını ve halktan, halkçılıktan uzak düştüklerini ileri sürmüştür. Çünkü ulusların hayal edilmesindeki temel maddi kaynaklardan birisi olan gazetelerin Osmanlı Türkçesi'yle yayınlanmasının başarısızlığa neden olduğunu ileri sürmüştür. Resulzade dilin temel amacının ahaliye dil öğretmek yerine halkın diliyle, halkı dirilik mücadelesine çekmek olduğunu savunmuştur (Resulzade, 2014b, s. 220, 221, 224). Yani Andersoncu perspektiften değerlendirdiğimizde romantiklerin ulusun hayal edilmesine engel teşkil ettiklerini savunduğunu söylemek mümkündür.

Öte yandan Resulzade'nin Osmanlı Türkçesi'ne eleştirisi yabancı kelimelerin alınmasında Türk dilinin kendi gramer yapısının korunmaması yönünde olmuştur. Bu çerçevede Resulzade *Yeni Lisancılar*ın hem dili yabancı kelimelerden arındırmak istediklerini hem de dile girecek yabancı kelimelerin Türkçenin dil terkiibine göre kullanılmasını hedeflediklerini yazmıştır. Söz gelimi, *bivefa* yerine *vefasız* söylenmelidir (Resulzade, 2014b, s. 221-223). Dolayısıyla Resulzade Osmanlıca sayesinde milletin temeli olan halkın unutulduğunu ileri sürmüş ve Balkan harbindeki mağlubiyeti de buraya bağlamıştır. Buna mukabil Yeni Lisancılar veya Türkçüler ise halkın ve dilinin kıymetini idrak etmiş ve bu minvalde mücadele etmişlerdir (Resulzade, 2014b, s. 225-227). Resulzade Azerbaycan matbuatında Osmanlı Türkçesi'nin kullanılmasının halka yeni bir dil öğretmek anlamına geleceğinden milletleşmeye mâni olduğunu düşünmüştür.

Resulzade dili bir ulus/devlet için tahayyül etmiş, dilin ulusal kimlik için bir nevi *anahtar* olduğunu fark etmiştir. Bu bağlamda Resulzade'nin dil kurgusu Osmanlıcaı merkeze koyarak bütün Türkler için ortak bir Türkçe fikrini savunan Hüseyinzade'den farklı olarak dil tasarımı Azerbaycan'la sınırlı tutmuştur. Zira Resulzade siyasal ve toplumsal sorunları çözmek için halka ihtiyaç olduğunun bilincinde olmuştur. Bu anlamda "halkın anlayacağı yalın bir dilde" (Heyd, 2002, s. 116) yazmanın önemini bilincinde olmuştur. Çünkü ulusun, ulusal bilincin oluşması için kitleleri geçmişin ihtişamına davet etmek gerekmiş ve bu davetiyenin halkın anlayacağı bir dilde olması zorunluluğu doğmuştur (Anderson, 2017, s. 96). Resulzade, dilin çağdaş milletlerin en temel niteliklerinden birisi olduğunu öğrenmiş ve Osmanlıcaı merkezi bir dil olarak kabul etmemiştir (Resulzade, 2014b, s. 475, 477). Resulzade, dili milleti oluşturan temel neden olarak kabul etmiştir. Bu bağlamda dinle mukayese edildiğinde dil daha belirleyici olmuştur. Dil demek; mektep, edebiyat, matbuat demektir. Yani halk dilinden müteşekkil bir yazı dilinin oluşması anlamına gelmektedir (Resulzade, 2014b, s. 231-233). Resulzade milli dili oluşturmak istemektedir.

Ancak dil ile istiklalin, milletin tesis ve temin edilebileceğinin bilincinde olmuştur. Söz gelimi, Rusça eğitim almış olanlardan farklı olarak Türkçe konuşanların milli bilince sahip olduklarından kendi halkının/milletinin problemlerine karşı ilgisiz değillerdir (Resulzade 2014b, s. 464). Dolayısıyla Resulzade'nin politik bir cemaati (millet) hayal etmek için halk dilinin de politikleşmesi gerektiğini düşünmüştür. Modern milletler modern insanın bir arada yaşamak için kurmuş olduğu ortaklığın politik çıktısı olarak ifade edilebilir. Bu nedenle milli diller merkezi bir öneme haiz olmaktadır. Söz gelimi, milli bir dile sahip ola bilmek demek aynı zamanda milli bir tarih inşa etmek imkânı da demektir (Resulzade 2014b, s. 464). Dolayısıyla Resulzade'nin dil hakkındaki görüşleri, bizatihi milli mefkurenin oluşturulmasını hedeflemiştir. Çünkü B Evresi'nde Hüseyinzade'nin Osmanlı Türkçesi bağlamında oluşturmayı hedeflediği *romantik* yaklaşımdan uzaklaşmış ve dili Azerbaycancılık/politik ideal için kurgulamıştır. Resulzade politik bilince sahip bir aydın ve siyasa yapıcı olarak ulusun/milletin hayal edilmesinin olanaklarını/sembolik kaynaklarını ulusal/milli bağlamda oluşturmuştur.

Resulzade'de Tarih Problemi

İnsanlık tarihine bakıldığında her dönemde bir görüşün hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda modern dönemin hâkim görüşünün *tarih şuuru* olduğu söylenebilir (Ülken, 2016, s. 204). Milli kimliğin bu anlamda milletin oluşumu için milli bir tarihin inşasının kaçınılmaz olduğunu ifade etmek mümkündür. Resulzade romantik yöntemden istifade ile geçmişe bağlı organik bir tarih anlayışını gerçekçi bulmamıştır. Azerbaycanı Çağdaş Türk tarihinin bir parçası olarak tahayyül etmiştir. Öte yandan "Resulzade Azerbaycan Cumhuriyeti" (1919) adlı makalesinde Azerbaycan coğrafyasının sınırlarını ihtiva eden bir tarih yazımı ortaya koymuştur (Resulzade, 2014c, s. 11; Resulzade, 2014d, s. 250). Bu bağlamda Resulzade'nin kurguladığı milli tarihin Azerbaycan ülkesi için bir anlam teşkil etmesi gerekmiştir. Çünkü Resulzade'nin milli hareketin C Evresi'nde oluşturduğu milli tarih anlayışı Azerbaycan coğrafyasının politik bir niteliğe/iddiaya haiz olmasını hedeflemiştir.

Tarih modern milletlerin oluşmasında temel dayanaklardan birisi olmuştur. Çünkü tarih modern ulusların, "siyasi gövde"nin oluşmasında "gerekçelendirilmiş doğru inanc"ı oluşturma görevini ifa etmiştir. Bu bağlamda milli hareketin her evresinde entelektüellerin nazarı dikkatinde olan tarih her evrede (A Evresi'nde Aydınlanma (ilerleme) etkisi, B Evresi'nde romantik/Turancı (etnokültürel milliyetçilik) etki, C Evresi'nde ise milli/ulusal tarih anlayışı) farklı şekilde yorumlanmıştır. Resulzade

milletin, milli bilincin oluşması (toplumsal ahlak) için tarihi Azerbaycan milli devleti veya Azerbaycancılık bağlamında yorumlamıştır. Zira Resulzade halkın/milletin milli bir yöne sahip ola bilmesi için tarihe özel bir anlam yüklemiştir. Çünkü tarih vatanın ve milletin şanlı geçmişinin milletin fertlerine aşılama yöntemi olarak önem arz etmektedir. Geçmişle ilgili tarihsel bilgiye sahip olan gençliğin geleceğe dönük umutları bitmeyecektir (Resulzade, 2014b, s. 483).

Resulzade tarihi kurgularken Türkçülüğü öne çıkarmaktan ziyade Azerbaycanı Türk tarihinin bir parçası olarak ele almıştır. Bu bağlamda B Evresi'ndeki romantik, organik tarih anlayışından ayrılmıştır. Zira Resulzade'ye göre ortak bir dil, edebiyat, adet, anane ve tarihe sahip olmak bir millet olmak için yeterliyse hiç şüphesiz Tebriz ve Bakü'de sakin olan halk bir millet olarak kabul edilebilir (Resulzade, 2014d, s. 250). Dolayısıyla Resulzade tarihi bizatihi Azerbaycan için tahayyül ettiğini ifade etmek mümkündür.

Öte taraftan Resulzade aynı makalede genel Türk tarihinden verdiği referansları son kertede Azerbaycan'a bağlamıştır. Bu bağlamda Hüseyinzade'nin "Türkler Kimdir Kimlerden İbaretir" adlı makalesinde tarihi bütün Türkleri birleştirecek şekilde kurgulamasına karşın büyük Türk ailesinde Türk kökenli bir Azerbaycan Türkü anlayışını önclemiştir. Yani Resulzade Türklük bilincine yabancı kalmamakla beraber Azerbaycanı Türklüğün ayrı bir şubesi -kendi kaderini tayin edebilecek bağımsız bir ülke- olarak tahayyül etmiştir.

Resulzade milliyet asrında tarihini kurgulamayan halkların millet olamayacağını bilincinde olmuştur (Resulzade, 2014b, s. 483). Çünkü milliyetçilik veya millet modern bir kültür olarak insana toplumsal bir bilinç, ahlak yüklemiştir. Bu sebeple milletin oluşması geçmişle ilgili kolektif hafızanın, bilincin oluşması militleşmenin başarısını etkilemiştir. Bu durum ise milli tarihin kurgulanmasını gerekli kılmıştır. Bu anlamda Ross Poole "Memory, history and the claims of the past" (2008) adlı makalesinde kolektif hafızanın nasıl oluştuğunu şöyle ele almıştır:

Kolektif hafıza medeniyetin oluşabilmesi için savaşın verilmesi, kazanılması ve bu savaşta erkeklerin, kadınların ölmesini kapsayan bir içeriğe sahiptir. Bu kolektif hafızanın görünülerinden birisi -ben özel görünüm olarak öneriyorum- hafızanın tarihi olmasıdır. Ortak hafıza geçmişi temsil etmek çabasından ziyade geçmişin inşa edildiği bir süreçtir (Poole, 2008, s. 156, 157).

Bu itibarla ulusun oluşmasında dil kadar milli bir tarih bilincinin oluşmasının da elzem olduğu söylenebilir. Bu anlamda Resulzade bilhassa İstanbul dönüşünden (1913) sonraki metinlerinde milli tarih anlayışını işlemiştir. Ancak Resulzade kurgu-

lamaya çalıştığı milli tarihin temellerinin veya milli tarih (Azerbaycan) yazımının on dokuzuncu yüzyılın başlarında başladığını da belirtmiştir (Resulzade, 1991, s. 89). Milli hareket sürecinde B ve C Evreleri'nde aydınlar kendilerinden önceki dönemdeki gelişmeleri bir bütünlük içerisinde değerlendirmişler. Resulzade'nin tarih anlayışı Azerbaycan milli-devletinin oluşmasına hizmet etmiştir. Resulzade'nin milli tarih oluşturmak için yazdığı yazılar genellikle Türkiye'den dönüşünün hemen akabinde ortaya çıkmıştır. Çünkü Balkan Savaşından etkilenmiş ve milliyetçiliğin savaş sonrası "siyasi gövde"nin oluşmasında belirleyici olacağını idrak etmiştir. Dolayısıyla Resulzade tarihi politik bir iddiaya sahip Azerbaycancılık'ın sembolik kaynaklarından birisi olarak Azerbaycan bağlamında kurgulamıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Modern toplumların politik örgütlenmesi, milliyetçilik sayesinde şekillenmiştir. Milliyetçilik, politik örgütlenmenin/varlığın yeni biçimini ortaya çıkarmıştır. Ancak Milliyetçiliğin veya millet-inşa süreçlerinin tek biçimli olmadığı görülmektedir (bkz.: Tablo: 1). Bu bağlamda Hroch'un modeli millet-inşa sürecinin bir devlete sahip olmayan baskın olmayan etnik grupları (küçük millet) kapsamıştır. Bu çalışmada Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma süreci Hroch'un küçük millet modeli bağlamında değerlendirilmiştir.

Çarlık Azerbaycanı'nda *Azerbaycancılık* idealinin ortaya çıkmasıyla milli hareket *Türk Birliği* romantizminden uzaklaşmıştır. Bu bağlamda Resulzade, Osmanlı'nın Türk Birliği için rolünü idealize eden Hüseyinzade'den farklı olarak daha gerçekçi ve pragmatik davranmıştır (Balayev, 2015, s. 141). Resulzade, *Panturanizm* (1930) adlı eserinde milli hareketin B Evresi'nde ortaya çıkmış romantik Türkçülüğü eleştirmiş ve gerçekçi olmadığını ileri sürmüştür. Milli harekette milli tutum Turancı görüşle başlamış olsa da artık ırk temelli romantik Turancılığın gerçeklikte karşılığının olmadığından milli hareket Azerbaycan'ın bağımsızlığı ideali yönüne evrilmiştir (Resulzade, 2012b, s. 54, 61, 62). Bu sebeple milli hareketin C Evresi, bizatihi Azerbaycancılık çerçevesinde ulus-devlet düşüncesinin gerçekleşmesi şeklinde gelişmiştir.

Bu bağlamda çalışmada milli hareketin C Evresi'nde Resulzade'nin politik hedefin belirlenmesinde başat aktör olduğu sonucu elde edilmiştir. Bu sebeple Resulzade B Evresi'nde romantik Turancılar tarafından tanımlanmış milleti, dili, tarihi veya Azerbaycancılık'ın sembolik kaynaklarını Azerbaycan bağlamında tekrar tanımlamıştır. Bu anlamda milli hareket politik bir evreye girmiştir. Resulzade, artık "Azerbaycan, Vatan Neresi?" sorusu çerçevesinde düşünmüş ve coğrafyanın politikleşmesini te-

min etmiştir. Dolayısıyla B Evresi'nde romantiklerin hürriyetini arzuladığı muğlak vatan kavramı sınırları belirlenerek (Valiyev, 2020) nitelik kazanmıştır. Çalışmada bağımsızlığın elde edilmesinde belirleyici olan politik bilincin/talebin C Evresi'nde ortaya çıktığı belirlenmiştir. Bu bağlamda Resulzade politik hedefi milli-devlet çerçevesinde oluşturmuştur. Resulzade'nin ideolojik ve politik esaslarını oluşturduğu Azerbaycancılık ideali Azerbaycan Türkleri/Müslümanları için metafizik ihtiyaçlarının giderilmesini, yani uğruna ölmeye değer bir vatana sahip olma imkanını sunmuştur. Resulzade Ali Bey Hüseyinzade vs. romantikler gibi bütünlükçü bir Türkçülük yaklaşımını kabul etmek yerine Türklerden müteşekkil bütün bölgelerin/Türklerin (Kazak, Kırgız, Başkurt, Azerbaycan vs.) kendi kaderini tayin hakkının olması gerektiği fikriden hareket etmiş ve Azerbaycancılık ideali bizatihi Azerbaycan Cumhuriyeti'ni oluşturmuştur. Dolayısıyla Resulzade'nin benimsemiş olduğu Azerbaycancılık ideali/mefkuresi bizatihi Azerbaycan milliyetçiliğinin, milli-devletinin oluşumunu temin ve tesis etmiştir.

Discussion of Azerbaijanism Idealism in Rezulzade's Thought in the Context of Small Nation Model

Orkhan Valiyev

Nations are the last phenomenon that was constructed by the human being (Ülken, 2016, p.161). Therefore, nations and nation-states are still one of the main study topics of political philosophy and social sciences (Günsoy Kaya, 2012, p. 298). In this context, it can be said that nationalism is the problem of modern mankind that is the main culture while defining modern politics (Greenfeld, 2017; Tamir, 2019). It means that nationalism played a decisive role during the formation of modern states. The modern political body was built by nationalism and that is why nationalism could have successfully established relationships with death. In this case, it can be said that the metaphysical needs of modern human have been nationally met (Anderson, 2017, pp. 23-56; Poole, 1993, pp. 127-152). Therefore, it is possible to say that nationalism, which is a modern event, is the basic culture in the formation of nations.

Since the nation-building process does not follow a uniform course, different nation-building models have emerged from society to society. In this sense, distinctions such as big nations, small nations and the intermediate case can be made regarding the nationalization/nationalization processes (see Table 1) (Hroch, 1990). Miroslav Hroch put forward the possibility of different nationalization/nationalization

@ Doktorate Student, Sakarya University. orkhan.h.veli@gmail.com

processes with the small nation model/theory. For this reason, at the beginning of the modern period, the state approached at the nationalization/nationalization processes of ethnic groups within the framework of the small nation-state and nation creation- model/theory (Hroch, 1995).

This study is based on the hypothesis that the nationalization/nationalization process of modern Azerbaijan should be explained in the context of Hroch's model. In this context, when we consider the nationalization/nationalization process as three phases (A, B, and C), the first phase of the nation-building story of Azerbaijan covers a long process that will go back to Ahundzade. However, in this article, Phase C, where the political goal or Azerbaijani ideal is formed, is discussed in the context of Mehmet Emin Resulzade (1884-1955). Phase C of the national movement created the possibility of self-determination for the convicted/oppressed nations, based on the environment created by the First World War and the 1917 Revolution. For this reason, Resulzade's texts were determinant in the formation of political demand and vision in Phase C.

Although the great nations possessed the characteristics necessary to imagine the modern nation - having rulers of their own ethnic origins, a developed language and culture - small nations were deprived of these features because the tradition of statism was disrupted (Hroch, 1995, pp. 283-284). Therefore, it is possible to say that the nationalization/nationalization process for small nations developed based on the colonial modernization policy of the dominant nations. For this reason, intellectuals were faced with the choice of identity in the B and C Phases of the national movement (Hroch, 2011, p. 35).

Hroch divided the nation-building processes of non-dominant ethnic groups into three phases: Phases A, B, and C. "Phase A" is the academic interest period; Phase B is the period of patriotic agitation; On the other hand, he classified Phase C as the massive national movement" (Hroch, 2011, p. 51). In this sense, the main goal of all national movements has been "to become a full-fledged nation" (Hroch, 1995, p. 284). In the process of nationalization/nationalization, Phase A generally took place in the initial phase, when the conflict concentrated against "feudalism" and "absolutism" (Hroch, 2011, p. 54). "However, it can be said that the main goals of national movements are shaped on the threshold of Phase B and Phase C" (Hroch, 1995, p. 286).

Political demands have been decisive in the programs of national movements. Political demands arose simultaneously with the demand for self-determination in the late phase of national movements (Hroch, 1995, p. 286). Hroch argued that

the interpretation of this pressure by the public or educated group in a political and national framework rather than the pressure of the sovereign nation is effective in the formation of political demands in the context of small nations (Hroch, 1995, pp. 293, 294). In this sense, it can be said that the First World War and the October Revolution were effective in understanding the pressure of Tsarism in a political and national framework. Therefore, it is possible to say that political demands are included in the programs of national movements in Phase C.

In the process of the national movement, the search for identity in its modern sense, especially with an effect of the 1905 Revolution, in the mother tongue, schools, etc. has emerged with the spread. However, the search for identity in Phase B did not result in the Azerbaijani ideal. While the romantic intellectuals of Phase B were in search of deep philosophical/romantic meanings - for example, Ali Bey Hüseynzade focused on the value of human, rather than discussing the political nature of nationality problem, in Phase C, Resulzade claimed to create a state in line with political goals. In this sense, it is possible to express the Azerbaijani ideal as a determination of political goals or borders.

According to Balayev, (2014, p. 94), who discussed Resulzade's views in the context of Azerbaijanism, "The ideological innovation brought by Resulzade was about preparing the compact conceptual framework of Azerbaijanism - the building project of Azerbaijani nation-state - based on Turkism ideas". In this framework, the Azerbaijani national movement preferred the ideal of Azerbaijaniism to Turkism. Resulzade argued that Azerbaijanism is the struggle of the Azerbaijani nation, which is of the Turkish race, to create its own independent nation-state (Balayev, 2015, p. 141). Therefore, Resulzade's concept of Azerbaijaniism led the national movement to the principle/demand for self-determination. However, Resulzade grasped Turkism in a voluntary/political context rather than an ethnocultural context like romantics he criticized (Akpınar et al., 2017, p. 367-368). In this sense, it is possible to say that Resulzade aims to construct an identity within the collectivist/civil framework known as a French model for the Republic in the literature of nationalism and conceptualized by thinkers such as Rousseau and Renan.

Intellectuals have used the concept of a nation since Phase A of the national movement. For example, in the texts of Ahundzade, in the Keshkul Gazatesi (No 22, 1891) etc. the concepts of nation were used and the importance of modern nation's definition in the framework of Socratic dialogue was emphasized in the relevant issue of Keshkul. However, the concept of nation in its modern sense (social partnership) has been used extensively / massively since Phase B, and in Phase C, the concept of

nation has been used by Resulzade to signify a nation-state. Resulzade thought that it was not possible to continue with a definition of classical identity (ummah) (Resulzade, 2014b, p. 461; 2012a, p. 171). In this context, Resulzade discussed the concepts of ummah, tribe, nationality, and nation, which are also a matter of discussion among nationalist intellectuals, who are his contemporaries, as follows: nationality, language and civilization union; the nation comes into being by realizing civilization and national vitality” (Resulzade, 2014b, p. 467). Therefore, the formation of political goal in Phase C is based on the texts that signify Resulzade’s independence. In this context, the definition of nationalism or nation developed by Resulzade has been formed based on people who should be sovereign, loyal and solidaristic (Greenfeld, 2006, p. 70).

Although theorists of nationalism cannot come to the consensus on the definition of concept, they accept the decisive role of language in the definition of nation. However, the translation of local languages into the language of a particular nation (politicization) required a long process. In this context, language emerged as a problem in Phase A in the process of nationalization/nationalization of Tsarist Azerbaijan. However, it could be imagined in Phase C as a language of nation limited to Azerbaijan. Therefore, Azerbaijani language or Turkish, which emerged as a literary problem, could only be the problem of the “political body” formed within the framework of the principle of self-determination in Phase C. Resulzade argued that the main purpose of language is to attract people to the struggle for vitality with the language of them instead of teaching a language to society (Resulzade, 2014b, p. 220, 221, 224).

Considering the history of humankind, it is understood that opinion prevailed in every period. In this sense, it can be said that the dominant view of modern period is a historical consciousness (Ülken, 2016, p. 204). In this sense, it is possible to state that the construction of national history is inevitable for the formation of a nation. Resulzade did not find an organic understanding of history based on the past realistic by using the romantic method. He envisioned Azerbaijan as a part of modern Turkish history. On the other hand, Resulzade in his article titled Republic of Azerbaijan (1919) presented historiography that includes the borders of Azerbaijani geography (Resulzade, 2014c, p. 11; Resulzade, 2014d, p. 250). In this context, the national history constructed by Resulzade had to constitute a meaning for the Azerbaijan country. While Resulzade was constructing history, he treated Azerbaijan as a part of Turkish history rather than emphasizing Turkism. In this context, it is separated from the romantic and organic understanding of history in Phase B. Because according to Resulzade, if having a common language, literature, customs, tradition, and history is enough to be a nation, the people who are calm in

Tabriz and Baku can undoubtedly be regarded as a nation (Resulzade, 2014d, p. 250). Therefore, it is possible to say that Resulzade imagined the history of Azerbaijan himself. Resulzade was aware of that peoples who did not construct their history in the age of nationality cannot become nations (Resulzade, 2014b, p. 483). Because nationalism or the nation as a modern culture imposed a social consciousness and morality on the human. For this reason, the formation of nation has affected the success of nationalization, the formation of collective memory and consciousness about the past. This situation made it necessary to construct national history.

Resulzade also stated that the foundations of national history or the writing of national history (Azerbaijan), which he tried to construct, began at the beginning of the nineteenth century (Resulzade, 1991, p. 89). In the process of a national movement, intellectuals in Phases B and C evaluated the developments in the previous period in integrity. Resulzade's understanding of history served the formation of Azerbaijani nation-state. Resulzade of his writings to create national history usually has emerged immediately after his return from Turkey. Because he was affected by the Balkan War and realized that nationalism would be determinant in the formation of the post-war "political body". Therefore, Resulzade has conceived in the context of Azerbaijan as one of the symbolic sources of Azerbaijanism which has a historical political claim.

For this reason, Resulzade redefined the nation, language, history, or symbolic sources of Azerbaijanism in the context of Azerbaijan which was defined by the romantic Turanists in Phase B. In this sense, the national movement has entered a political phase. Resulzade, now "Azerbaijan, Homeland Where?" he thought within the framework of the question and ensured that the geography became politicized. Therefore, in Phase B, the ambiguous concept of the homeland, in which the romantics desire their freedom, has gained quality by determining the borders (Valiyev, 2020). In the study, it was determined that the political consciousness/demand, which is decisive in achieving independence, emerges in Phase C.

Kaynakça | References

- Akpınar, Y., Türkyılmaz, S. ve Özkaya, Y. (2017). *Mehmet Emin Resulzade*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Anderson, B. (2017). *Hayali Cemaatler*. I. Savaşır (Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Atabaki, T. (2010). Başkasını redderek kendini yenilemek: Pan-Türkçülük ve İran milliyetçiliği. W. V. Schendel, & E. j. Zürcher içinde, *Orta Asya ve İslam Dünyasında kimlik politikaları*. S. Somuncuoğlu (Çev.). s. 89-113. İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 2001).
- Balayev, A. (2014). 20. Yüzyıl başlarında Azerbaycan Türklerinde ulusal kimlik ve ideolojinin oluşumu. S. A. Özcan, & V. İmanbeyli içinde, *Azerbaycan'da din ve kimlik*. V. İmanbeyli (Çev.). (s. 73-97). İstanbul: Küre Yayınları.

- Balayev, A. (2015). Mamed Emin Rasulzadeh and the establishment of the Azerbaijani state and nation in the early twentieth century. *Caucasus Survey*, 3(2), 136-149.
- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan istiklal mücadelesi tarihi*. İstanbul: Azerbaycan Halk Yayın.
- Brubaker, R. (1992). *Citizenship and Nationalism in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press.
- Carr, E. H. (2007). *Milliyetçilik ve Sonrası*. O. Akınhay (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duguit, L. (2013). Egemenlik ve özgürlük. C. B. Akal içinde, *Devlet Kuramı*. D. Köse & S. Koç (Çev.). (s. 379-403). Ankara: Dost Kitabevi. (Orijinal yayın tarihi, 1922).
- Greenfeld, L. (2006). Nationalism and the mind. *Nations and Nationalism*, 11(3), 325-341.
- Greenfeld, L. (2017). *Milliyetçilik*. A. Yılmaz (Çev.). İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Greenfeld, L. (2019). *Nationalism*. Washington: Brooking Institution Press.
- Günsoy Kaya, F. (2012). Ulus, devlet ve yurttaşlık: Fransa modeli. *U. Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(23), 297-317.
- Heyd, U. (2002). *Türk ulusçuluğunun temelleri*. K. Günay (Çev.). Ankara: Hilmi Usta Matbaacılığı. (Orijinal yayın tarihi, 1950).
- Hroch, M. (1990). How much does nation formation depend on nationalism? *East European Politics and Societies*, 4(1), 101-115.
- Hroch, M. (1995). National self-determination from a historical perspective. *Canadian Slavonic Papers*, 37(3/4), 283-299.
- Hroch, M. (1996). From national movement to the fully-formed nation: the Nation-building process in Europe. G. Balakrishnan içinde, *Mapping the nation* (s. 78-98). London: Verso.
- Hroch, M. (2004). From ethnic group toward the modern nation: the Czech case. *Nations and Nationalism*, 10(1/2), 95-107.
- Hroch, M. (2011). *Avrupa'da milli uyanış*. A. Özdemir (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kedourie, E. (1971). *Avrupa'da milliyetçilik*. M. H. Timurtaş (Çev.). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Maxwell, A. (2010). Twenty-five years of A-B-C: Miroslav Hroch's impact on nationalism studies. *Nationalities Papers*, 38(6), 773-776.
- Özkırmlı, U. (2008). *Milliyetçilik*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Poole, R. (1993). *Ahlak ve modernlik*. M. Küçük (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Resulzade, M. E. (1978). *Milli tesanüd*. Ankara: Kardeş Matbaası.
- Resulzade, M. E. (2012a). *Eserleri III*. Ş. Hüseyinov (Der.). Bakü: Tahsil.
- Resulzade, M. E. (2012b). *Panturanizm Kafkas sorunu*. Y. Türkel (Çev.). Bakü: Teknur.
- Resulzade, M. E. (2014a). *Eserleri I*. Ş. Hüseyinov (Der.). Bakü: Tahsil.
- Resulzade, M. E. (2014b). *Eserleri II*. Ş. Hüseyinov (Der.). Bakü: Tahsil.
- Resulzade, M. E. (2014c). *Eserleri IV*. Ş. Hüseyinov (Der.). Bakü: Tahsil.
- Resulzade, M. E. (2014d). *Eserleri V*. Ş. Hüseyinov (Der.). Bakü: Tahsil.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman cemaatten ulusal kimliye Rus Azerbaycanı 1905-1920*. N. Mert (Çev.). Ankara: Bağlam Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 1985).
- Tamir, Y. (2019). *Why nationalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Taylor, C. (2012). *Benliğin kaynakları*. B. Baş, & S. Aygül Baş (Çev.). İstanbul: Küre Yayınları. (Orinial yayın tarihi, 1989).
- Taylor, C. (2014). Tanınma Politikası. C. Taylor, & A. Gutmann (Der.) içinde, *Çokkültürcülük*. Y. Salman (Çev.). (s. 46-94). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2016). *Millet ve tarih şuurı*. L. E. Sakar (Der.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Valiyev, O. (2020). Milletini ve devletini arayan bir etnik grup: Azerbaycan örneği (1850-1920). *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 1-15.